

**Міністерство освіти і науки України
Державний заклад
«Південноукраїнський національний педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського»**

Каневський Ілля Олександрович

УДК 321.011.5 (477)

**ІНСТИТУЦІАЛІЗАЦІЯ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА В УМОВАХ
ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ:
СТРУКТУРНИЙ АСПЕКТ**

23.00.02 – політичні інститути та процеси

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата політичних наук

Одеса – 2014

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі філософських і соціальних наук Севастопольського національного технічного університету Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник : МАКСИМОВА Олена Миколаївна,

доктор політичних наук, доцент
Севастопольський національний
технічний університет,
професор кафедри філософських
і соціальних наук

Офіційні опоненти: СПИВАК Віктор Миколайович

доктор політичних наук, доцент
Академія праці, соціальних відносин і туризму
професор кафедри соціальних відносин і туризму

СКРИЛЬ Сергій Анатолійович

кандидат юридичних наук
Херсонський економіко-правовий інститут,
завідувач кафедри загальноюридичних дисциплін

Захист відбудеться 26 грудня 2014 року о 12 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 41.053.02 при Державному закладі «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського» за адресою: 65020, м. Одеса, вул. Старопортофранківська, 26, ауд. 54.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» за адресою : 65020, м. Одеса, вул. Старопортофранківська, 36.

Автореферат розісланий «25» листопада 2014 р.

**Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради**

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Принцип верховенства права є фундаментальною основою правової демократичної держави. Розбудова правової держави є орієнтиром суспільно-політичного розвитку України, що прямо зазначено в ст.1 Конституції України, де наша держава визнається як суверена і незалежна, демократична, соціальна, правова. Тільки формування правової держави, у якій панують принцип верховенства права та, відповідно, принципи Конституції і законів, забезпечить втілення в життя пріоритету прав людини в житті соціуму. Однак впровадження в політичне життя даного принципу зіткнулося в Україні з рядом перешкод, подолання яких неможливе без концептуальної розробки проблематики верховенства права.

Питання прав та свобод людини, які знайшли відображення у працях вітчизняних дослідників, зокрема в межах юриспруденції, є лише частиною загальної проблематики верховенства права, в той час як політичний контекст проблематики є недостатньо розробленим. Причини слабкої розробки політичних аспектів верховенства права пов'язані з методологічними складнощами. По-перше, політичний розвиток сучасних перехідних політичних систем дозволяє зазначити, що вони є гібридними утвореннями, що поєднують в собі різноманітні елементи. Ця обставина ускладнює процес пошуку критеріїв оцінки ступеня впровадження верховенства права в політичну практику перехідних суспільств. По-друге, феномен верховенства права є багатоаспектним, що потребує комплексного підходу у процесі дослідження, який дозволяв би оцінювати ступінь впровадження верховенства права на різних рівнях політичної системи. По-третє, різні політичні системи, майже подібні одна до одної, мають власні особливості розвитку та функціонування, що свідчить про неоднакові темпи інституціалізації верховенства права в них. Визначення чинників, що сприяють або перешкоджають інституціалізації верховенства права в перехідних політичних системах дозволить встановити темпи та основні проблеми цього процесу. Таким чином, питання інституціалізації верховенства права є актуальним на сучасному розвитку політичних систем, що здійснюють демократизацію, та потребують ретельного аналізу.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження здійснено відповідно до наукової теми кафедри філософських і соціальних наук СевНТУ (м. Севастополь) «Оптимізація взаємодії інститутів держави та громадянського суспільства в сучасному модернізаційному процесі» (№ державної реєстрації 0103U001611).

Мета і завдання дослідження. Мета даної роботи полягає в виявленні структурного аспекту інституціалізації верховенства права в умовах демократизації політичних систем.

Досягнення мети здійснюється рішенням комплексу наступних дослідницьких завдань:

– проаналізувати етапи розвитку ідей верховенства права в системі уявлень про демократію, виокремити підходи до визначення верховенства права в працях сучасних дослідників;

- виявити характеристики основних підходів до демократизації політичних систем;
- розкрити методологічні аспекти дослідження структурного аспекту інституціалізації верховенства права в політичних системах;
- визначити режимні риси «квазідемократії», виокремити її основні різновиди;
- встановити особливості функціонування політичних систем з режимом «керованої демократії»;
- виявити ступінь інституціалізації верховенства права в політичній системі України;
- визначити рівень інституціалізації верховенства права в структурних елементах політичної системи Росії;
- порівняти політичні системи з режимами «квазідемократії» та «керованої демократії» за ступенем інституціалізації верховенства права.

Об'єктом дослідження виступають процеси демократизації політичних систем.

Предметом дослідження є інституціалізація верховенства права на структурному рівні політичних систем, що демократизуються.

Методи дослідження. Методологічне підґрунтя цього дисертаційного дослідження склали системний підхід, структурно-функціональний аналіз, інституційний аналіз, а також порівняльний метод. За допомогою системного підходу були визначені основні характеристики політичної системи, зокрема політичних систем перехідного типу. Структурно-функціональний аналіз дозволив виокремити структурні елементи політичної системи (її підсистеми), на рівні яких в подальшому виявлялися передумови інституціалізації верховенства права. Інституційний аналіз застосовувався в процесі дослідження політичних інститутів, за допомогою яких функціонування політичної системи набуває демократичної якості. Порівняльний метод використовувався для визначення загальних та особливих рис процесу інституціалізації верховенства права у політичних системах перехідного типу.

Поряд з цим в роботі використовувалися показники наступних міжнародних індексів: Індекс сприйняття корупції, Індекс свободи ЗМІ, Індекс інституційних основ демократії (проект «Політичний атлас сучасності»), Індекс захисту прав власності тощо.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у визначенні ступеня інституціалізації верховенства права як критерію ефективності демократизації політичних систем. Новизна наукового підходу дістала прояву у вирішенні низки наукових завдань, зокрема:

у перше:

- розкрито політико-інституційний контекст верховенства права, в межах якого його інституціалізація виступає процесом впровадження основних демократических норм, настанов, моделей політичної поведінки, за допомогою яких забезпечується: функціонування правової соціальної держави, пріоритет права над політикою, захист основних прав і свобод людини та громадянина;

– визначено, що процес інституціалізації верховенства права в умовах демократизації знаходить прояв у різноманітних аспектах функціонування політичної системи, що зумовлені трансформацією її структурних елементів, та віддзеркалюється у якісних характеристиках основних підсистем політичної системи – нормативно-регулятивній, інституційній, функціональній, комунікативній та ідеологічній.

– з'ясовано, що інституціалізація принципу верховенства права в політичній практиці є ключовим критерієм ефективності демократизації політичної системи. Перешкодою на шляху демократизації політичної системи та інституціалізації верховенства права виступає наявність структурно-функціональних дисбалансів, які супроводжуються неефективністю структурних елементів політичної системи та їх неоднаковою динамікою розвитку;

уточнено :

– показники інституціалізації верховенства права в політичних системах, що демократизуються, до яких належать: забезпечення соціальних, економічних та політичних прав людини; баланс гілок влади, в тому числі самостійність та незалежність судової влади; наявність багатопартійності та політичної опозиції; дієздатність громадянського суспільства; свобода ЗМІ; переважання активістських та автономних настанов у політичній культурі та політичній участі відповідно;

– спільні та особливі риси процесу інституціалізації верховенства права в політичних системах в залежності від їх режимних характеристик. Спільною рисою режимів «квазідемократії» та «керованої демократії» є незавершеність процесу інституціалізації верховенства права, в той час як основні розбіжності криються в інституційній, функціональній, комунікативній та ідеологічній підсистемах;

– ступінь структурних трансформацій політичної системи України з огляду впровадження принципу верховенства права в політичну практику. Інституційна, функціональна та ідеологічна підсистеми політичної системи України відповідають необхідним демократичним вимогам, проте подальша інституціалізація верховенства права вимагає усунення структурних дисбалансів між ними та підвищення ефективності нормативно-регулятивної та комунікативної підсистем політичної системи України;

дістали подальшого розвитку:

– методологічний інструментарій вивчення процесів інституціалізації верховенства права в політичних системах, що демократизуються. З'ясовано, що структурно-функціональний аналіз дозволяє виявляти структурні характеристики процесу інституціалізації верховенства права та джерела структурно-функціональних дисбалансів, що перешкоджають демократизації політичних систем;

– уявлення про демократію, демократичні транзити, верховенство права, в тому числі критерії оцінки ступеня демократизації політичних систем перехідного типу.

Практичне значення отриманих результатів обумовлене актуальністю, новизною та сукупністю положень, що виносяться на захист. Основні дисертаційні положення, висновки і рекомендації можуть використовуватися в декількох

аспектах : в прикладному – полягає в тому, що результати, отримані в ході дослідження, можуть бути використані органами політичної влади при проведенні різноманітних політичних реформ, а також політичними партіями та громадськими організаціями при розробці засобів і методів досягнення поставних цілей; як методологічна основа для подальших досліджень проблематики інституціалізації верховенства права в суспільствах перехідного типу; в педагогічному процесі у ВНЗ при викладанні курсів «Політологія», «Соціологія», «Конфліктологія» та ін.

Апробація результатів дисертації. Результати дослідження були оприлюднені під час виступів наукових конференціях : Міжнародна науково-теоретична конференція (XXV Харківські політологічні читання) «Політична наука в епоху суспільних перетворень : потенціал і його реалізація» (м. Харків, лютий 2012 р.); Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету – 2012» (м. Київ, квітень 2012 р.); Міжнародна наукова конференція «Тенденції та перспективи сучасних геополітичних і релігійних процесів: теорія та практика» (м. Севастополь, травень 2013 р.), Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання зовнішньої політики України (Одеса, грудень 2013), Всеукраїнська науково-практична Інтернет-конференція «Гуманітарний всесвіт : люди, ідеї, події» (м. Львів, березень 2014).

Публікації. Основні положення, результати і висновки дисертаційного дослідження опубліковані в 7 наукових публікаціях, 5 з яких надруковані у фахових виданнях з політичних наук, зокрема 1 міжнародна стаття.

Структура дисертації. Робота складається з вступу, чотирьох розділів, восьми підрозділів, висновків та списку використаних джерел (217 позицій). Загальний обсяг дисертації становить 183 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження, визначено мету, завдання, об'єкт і предмет дослідження, сформульовано наукову новизну, висвітлено теоретичне і практичне значення роботи, викладено дані про апробацію результатів дослідження.

У **першому розділі «Концептуальні основи та джерельна база дослідження»** визначається місце ідеї верховенства права в системі уявлень про демократію; аналізуються основні етапи становлення ідеї верховенства права. Досліджуються основні підходи до демократизації політичних систем, визначаються чинники, що впливають на процес та динаміку демократичних перетворень в умовах транзиту.

В підрозділі *1.1 «Верховенство права в системі уявлень про демократію»* визначається, що формування ідеї верховенства права проходило в кілька етапів. В період Античності (завдяки роботам Платона і Аристотеля), формується ідея домінування законів у суспільстві. Категорія «закон» корелює в даній системі з ідеєю прагнення до гармонії і з принципом панестетизму, виступаючими як змістоутворюючі чинники у житті античної цивілізації. Однак саме в даному періоді акцентується ідея верховенства законів у суспільстві, яка корелювала з ідеями загального блага, гармонії, справедливості.

У період Середньовіччя в розумінні правових питань спостерігається явне превалювання теологічних мотивів. На даному історичному етапі ідея закону наділяється певною трансцендентною патетикою. В епоху Відродження і Новий час відбувається активна інтерпретація правових концепцій Античності. В роботах Дж. Локка і Т. Гоббса розглядається протиставлення природного стану суспільства і стану акцептування позитивного права. Аналізується проблематика ролі держави в кореляції з ідеями ліберальної демократії і утилітаризму, і формуються основоположні принципи розподілу влади та незалежності судової влади. Роботи Дж. Локка і Ш.-Л. Монтеск'є стали ідеологічним фундаментом класичної концепції верховенства права (the Rule of Law), яку сформулював А. Дайсі. У ХХ ст. доктрина верховенства права вийшла за межі Великобританії і була сприйнята правовими системами багатьох європейських держав і міжнародним правом.

В українській політичній науці проблематика верховенства права розроблялася в декількох аспектах. У понятті верховенства права переплітаються правові й політичні, культурні і етичні мотиви, внутрішньодержавні і міжнародні, національні та загальнолюдські аспекти (Ю. Шемшученко); воно постає виключним і легітимним політичним ідеалом сучасного світу (Б. Таманага); набуває глобального характеру в сучасному світі (О. Руднева); трактується як всезагальна роль права у стосунках між усіма учасниками суспільного життя, у життєдіяльності державних і недержавних організацій (П. Рабінович); виступає основною ознакою правової держави (Ю. Єршов); в політичному контексті розуміється як обмеження державної влади правом (О. Скакун); як принцип правової організації державної влади у суспільстві (О. Петришин) та ін.

У підрозділі 1.2 *«Характеристики основних підходів до демократизації політичних систем»* зазначається, що принцип правової держави і верховенства права знаходиться в тісному взаємозв'язку з принципом демократичної держави, що актуалізує дослідження концепцій демократичного транзиту, які на перших етапах свого розвитку були зорієнтовані на виділення структурних факторів демократизації, певних культурних, економічних, соціальних умов (С. Ліпсет, Г. Алмонд, С. Верба та ін.). Надалі структурна парадигма демократизації була доповнена процедурним підходом, в рамках якого особлива роль відводиться політичним елітам (Ф. Шміттер, Т. Л. Карл). З точки зору ефективності й поетапності політичних перетворень найбільш оптимальним є пактований демократичний транзит, оскільки на його основі формується правове поле для дій політичних акторів, яке орієнтує їх на визнання верховенства закону і фіксує розподіл діючих сил в політичній еліті. В завершальній стадії транзиту відбувається консолідація демократичного режиму, що свідчить про утвердження в суспільстві «певних правил гри». Під цими правилами мається на увазі наступні ситуації: в політикумі не лишається впливових політичних груп, які прагнуть підірвати демократичний режим або здійснити сецесію; демократичні процедури та інститути сприймаються суспільством як найбільш прийнятні механізми регулювання суспільного життя; політичні актори звикають до того, що усі суспільні конфлікти вирішуються відповідно до законів, процедур та інститутів, санкціонованих новим демократичним процесом.

У висновках до розділу 1 визначено, що ідеї верховенства права формувалися в межах уявлень про демократію, які мають тривалу історію. Обґрунтування верховенства права як основоположного принципу ліберальної демократії сприяло його вкоріненню в політичну практику західних демократій. Зокрема, принцип верховенства права стверджував необхідність заперечення свавільної влади; рівність перед законом; конституційне право, яке є наслідком прав особи, а не їх джерелом.

Впровадження верховенства права в політичну практику здійснюється на подальших етапах демократичних трансформацій та є показником ефективності демократичного транзиту. Таким чином, вимога верховенства права не є передумовою демократизації, але є передбаченим результатом успішного демократичного транзиту.

У другому розділі **«Методологічні засади дослідження структурних компонентів політичних систем в умовах демократизації»** уточнюється понятійно-категоріальний апарат дослідження. Визначається значення базових термінів, які використовуються в дослідженні інституціалізації верховенства права. Описуються основні методи дослідження структурних елементів політичної системи, що перебуває на етапі демократизації; визначаються критерії та показники ефективності інституціалізації верховенства права.

У підрозділі 2.1 *«Категоріально-понятійний апарат дослідження»* уточнюються основні поняття, що використовуються в аналізі структурного аспекту інституціалізації верховенства права. Базовим поняттям дослідження виступає «верховенство права». Вчені виокремлюють ряд підходів до розуміння даного поняття: 1) ототожнення верховенства права з верховенством закону у вузькому його розумінні; 2) розуміння верховенства права як верховенства закону в широкому значенні, тобто як верховенства всіх нормативно-правових актів; 3) ототожнення верховенства права із верховенством розуму і справедливості; 4) пріоритет загально визнаних принципів та норм міжнародного права перед національним законодавством; 5) ототожнення верховенства права з верховенством конституції; 6) ототожнення верховенства права з основними правами людини. В межах дослідження використовується трактування верховенства права, де воно ототожнюється з верховенством фундаментальних прав людини.

Вимагає конкретизації поняття політичних та соціально-економічних прав людини та їх інституціалізація. Так, інституціалізація політичних прав без реального закріплення соціально-економічних прав створює ілюзію демократизації. Ефективна реалізація соціально-економічних прав людини можлива в умовах розвитку правової соціальної держави.

Поряд з соціально-економічним аспектом верховенство права має політико-інституційний вимір, який розкривається через функціонування певних політичних інститутів та установ, що втілюють цей принцип у політичне життя. Процес втілення нових норм політичної та суспільної взаємодії, становлення нових інститутів має назву інституціалізації. Передумовами інституціалізації верховенства права виступає наявність: збалансованої системи розподілу влад, дієздатної політичної опозиції, багатопартійності, політичного плюралізму тощо.

У підрозділі 2.2 «*Методологія дослідження структурних передумов інституціалізації верховенства права в політичних системах*» наголошується, що дослідження структурних аспектів верховенства права в політичних системах перехідного типу вимагає залучення особливого методологічного інструментарію. Визначити структурні компоненти політичної системи, дозволив системний підхід та структурно-функціональний аналіз, зокрема. Ефективність демократичних трансформацій та реалізація принципу верховенства права може бути оцінена за допомогою аналізу структурних та функціональних характеристик конкретної політичної системи, де критерієм ефективності демократичних перетворень в перехідній політичній системі повинен виступати ступінь їх відповідності базовим характеристикам демократичної політичної системи.

В структурному плані ступінь демократичних трансформацій та інституціалізації верховенства права оцінюється на рівні наступних підсистем політичної системи – нормативно-регулятивній, інституційній, функціональній, комунікативній, ідеологічній. Стан кожної підсистеми та наявність передумов інституціалізації верховенства права, відповідно, можна оцінити за наступними критеріями: рівнем забезпечення соціально-економічних та політичних прав людини, наявністю балансу гілок влади, в тому числі самостійністю судової влади; типом багатопартійності; рівнем дієздатності політичної опозиції; типом передачі політичної влади; рівнем свободи ЗМІ; типом політичної культури тощо.

В перехідних політичних системах спостерігається дисбаланс підсистем, коли окремі підсистеми є досить модернізованими, а інші не відповідають критерію демократії. По-перше, певною мірою саме ця обставина обумовлює невисоку ефективність реалізації принципу верховенства права в умовах перехідних політичних процесів. По-друге, дає підставу для порівняльних досліджень політичних систем за ступенем інституціалізації верховенства права.

У висновках до розділу 2 відзначається, що у методологічному контексті інституціалізація верховенства права, ступінь ефективності даного процесу в перехідних політичних системах можуть бути дослідженими з позицій структурно-функціонального аналізу. Відсутність структурного балансу в рамках політичної системи є перешкодою інституціалізації верховенства права. Не менш значущим фактором демократизації політичної системи, запровадження принципу верховенства права в політичну практику виступають функціональні характеристики політичної системи. Про слабку ефективність правового компонента в політичній системі свідчить розбіжність її структурних і функціональних характеристик, коли політична практика виходить за межі правового поля.

У третьому розділі «**Трансформація політичних систем з різними моделями правового регулювання**» аналізуються процеси трансформації політичних систем, визначаються дві моделі правового регулювання перехідних систем: «квазідемократія» та «керована демократія». Встановлюються режимні риси та основні типи «квазідемократії» та «керованої демократії». Визначаються умови, що сприяють / перешкоджають впровадженню принципа верховенства права в політичну практику політичних систем, що демократизуються.

В підрозділі 3.1 «Квазідемократія» як імітація демократизації на основі правових норм» зазначається, що квазідемократія може володіти формальними ознаками демократичної системи. В ній може бути розподіл влади, інститут загальних виборів, конституційне закріплення принципу верховенства права і рівності всіх перед законом. Однак квазідемократія симулює зміст ліберальної демократії при збереженні її зовнішніх форм і атрибутів.

Система цінностей та ідеалів, якою оперує сучасна соціально-політична система (поняття «демократичне суспільство», «загальна рівність» тощо), допускає різні інтерпретації їх змісту, що сприяє формуванню квазідемократичних утворень. Крім того, варіативність інтерпретації ознак демократії і формування громадської думки за допомогою ЗМІ перетворює багато категорій, якими оперує соціально-політична система в деякі «порожні» поняття, що не мають змістовного навантаження (симулякри). Даний фактор дозволяє владі здійснювати своєрідну підміну понять і імпринтовані власні ідеали в масову свідомість. Крім того, саме звернення до репрезентативних систем дозволяє розглядати феномен квазідемократії в якості логічного продовження постмодерністської симуляції реальності.

Причини появи «квазідемократій» досить різноманітні. До них належать певна структурованість політичної еліти, що сформувалася; економічні чинники; традиційна політична культура. На пострадянському просторі в перші періоди перетворень політична еліта рекрутовалася переважно з радянської партійної номенклатури, яка виявилася нездатною спійняти демократичні цінності. Поряд з цим існуючі політичні традиції дотепер надають помітний вплив на функціонування нових політичних інститутів.

Виявлено ряд тенденцій, які розкривають сутність квазідемократичних утворень. Так, багатоваріативність характеристик, що використовуються для визначення демократичного суспільства в сучасній соціально-політичній системі не дозволяє прийти до однозначного виявлення предикатів демократії. Даний фактор дозволяє різним політичним утворенням, що володіють частковими демократичними характеристиками, репрезентувати себе в якості «повноцінних» демократичних систем.

В підрозділі 3.2 «Керована демократія» як пріоритет політики над правом» визначається, що «керована демократія» виступає як система влади, за якої, при зовнішньому дотриманні загальноприйнятих демократичних процедур, відбувається тиск на учасників політичних процесів. Прихильники концепції «керованої демократії» розглядають даний феномен як перехідний етап між пострадянським станом і істинною демократією зі сформованим громадянським суспільством і оптимально функціонуючими ліберальними інститутами. Саме в цей період (на їхню думку) необхідно активне втручання влади, як у виборчий процес, так і у функціонування багатьох державних інститутів.

В основі даної концепції знаходиться ідея про необхідність зміцнення державної влади. Дане прагнення співвідноситься з певним ступенем зменшення громадянських свобод через те, що, на думку фундаторів та ідеологів «керованої демократії», соціум не готовий до абсолютної цивільно-правової свободи і потребує ряду правових обмежень, які направили б розвиток політичних процесів в необхідне

русло. При цьому підході спостерігається своєрідна відмова від універсального правового критерію оцінки поведінки, загальноприйнятий характер якої зумовлений принципом формальної рівності людей як суб'єктів права. Варто відзначити, що відступ від відповідного тільки праву принципу формальної рівності сторін на користь будь-яких інших нормативних регуляторів (релігійних, ідеологічних та ін.) неминуче викликає своєрідний колапс в суспільній правосвідомості і спричинить відхід від сприйняття правових норм.

У висновках до розділу 3 зазначається, що «квазідемократія» як гібридний режим формуються в результаті порушень базових демократичних аспектів. Існує декілька варіантів подібних порушень: «демократія, що виключає», «анклавна демократія», «неліберальна демократія». На пострадянському просторі є розповсюдженим такий варіант «квазідемократії» як «неліберальна демократія», коли обрані на вільних виборах представники народу відступають від основних демократичних принципів, а взаємний контроль властей частково порушується за рахунок політичних маневрів в обхід парламенту чи судової влади.

«Керована демократія» формується в умовах певної політичної культури. Для даної політичної культури характерний політичний конформізм з відносно сильною орієнтацією індивіда на політичну систему, але зі слабкою спрямованістю на участь в її функціонуванні. Особистість в подібних умовах визнає авторитет влади, але не прагне до участі в політичному житті, зводячи свою функції до схвалення рішень влади.

У четвертому розділі **«Порівняльний аналіз інституціалізації верховенства права в політичних системах, що демократизуються»** аналізуються структурні компоненти політичних систем «квазідемократії» та «керованої демократії» на прикладах України та Росії відповідно. Визначається поточний стан підсистем та рівень інституціалізації верховенства права на кожному зі структурних елементів політичної системи. Порівнюються якісні характеристики процесу інституціалізації верховенства права.

У підрозділі 4.1 *«Інституціалізація верховенства права в політичній системі України»* визначено, що процес інституціалізації верховенства права в Україні є незавершеним. На структурному рівні політичної системи, з одного боку, існують передумови для розвитку процесу інституціалізації верховенства права, з іншого - не подолано ряд перешкод на шляху подальшої демократизації політичної системи. На рівні нормативно-регулятивної підсистеми сталося формальне закріплення економічних, соціальних і політичних прав і свобод людини.

Інституційна підсистема політичної системи України частково відповідає необхідним критеріям політичної демократизації. Система розподілу влади діє, однак організаційно не позбавлена дисбалансів між гілками влади, що в свою чергу породило часту зміну форми правління держави і як результат зміну правового компонента. В цьому відношенні залежність судової гілки влади створює несприятливі умови для інституціалізації верховенства влади.

Функціональна підсистема політичної системи відповідає критеріям демократії більшою мірою. У партійному просторі України закріпився політичний плюралізм.

Комунікативна підсистема політичної системи України характеризується половинчастістю трансформацій. З одного боку, створені необхідні передумови для розвитку громадянського суспільства, з іншого – функціонально воно залишається слабким, не здатним повною мірою протистояти державі в питаннях захисту соціальних інтересів. Серйозною перешкодою на шляху інституціалізації верховенства права є корупція, її укоріненість в суспільстві і політичній системі, здатна надавати гальмуючий ефект на демократизацію.

Ідеологічна підсистема політичної системи України демонструє орієнтацію на сприйняття демократичних цінностей, що знаходить відображення в типі політичної культури і формах політичної участі. Суттєвою передумовою для ефективної інституціалізації верховенства права є закріплення активістських і автономних моделей політичної поведінки в суспільстві.

У підрозділі 4.2 «*Інституціалізація верховенства права в політичній системі Росії*» визначено, що інституціалізація верховенства права в Росії, має специфічні риси. На рівні нормативно-регулятивної підсистеми політичної системи створені передумови, необхідні для інституціалізації верховенства права, зокрема для забезпечення економічних і соціальних прав індивіда.

Інституційна підсистема політичної системи Росії достатньо міцна і стабільна, що забезпечується формою правління з істотним домінуванням президентського компонента. Однак система стримувань і противаг, що діє в Росії, не відповідає західній класичній моделі, оскільки в ній присутній дисбаланс між законодавчою і виконавчою владою. Судова влада не є самостійною і незалежною гілкою влади, що породжує труднощі на шляху інституціалізації верховенства права.

Функціональна підсистема політичної системи Росії є найменш трансформованою в демократичному контексті. Політичний плюралізм обмежений, що знаходить відображення в форматі партійної системи Росії. Відповідно позиції і можливості політичної опозиції в Росії слабкі. Передача влади є демократичною де-юре, на практиці діють механізми політичного наступництва, що, в свою черг, не сприяє інституціалізації верховенства права.

Комунікативний елемент структури політичної системи Росії трансформований недостатньо. Існують серйозні перешкоди на шляху інституціалізації верховенства права, зокрема не достатньо розвинуте громадянське суспільство, підконтрольні ЗМІ, широке поширення корупції. Недостатній рівень трансформації комунікативної підсистеми пояснюється політичними традиціями, домінуючими в Росії.

У висновках до розділу 4 зазначено, що в Україні та Росії перешкодою інституціалізації верховенства права виступає недостатній рівень соціально-економічного добробуту, залежність судової влади від інших гілок влади, високий рівень корупції тощо. В той же час інституційна і нормативно-регулятивна підсистеми обох політичних систем досить розвинені і створюють основу для процесу інституціалізації верховенства права, однак недостатньо трансформовані функціональна, комунікативна та ідеологічна підсистема, що і створює структурно-функціональні дисбаланси в політичній системі.

Структурний розвиток політичних систем України та Росії є подібним, проте не однаковим. Відмінності криються насамперед у функціональній та ідеологічній

підсистемах суспільства. Дані особливості істотно впливають на процес інституціалізації верховенства права.

У **висновках** проведено теоретичне узагальнення і оформлено розв'язання наукового завдання – виявлення структурного аспекту інституціалізації верховенства права в умовах демократизації політичних систем.

1. Розвиток ідей верховенства права відбувався у декілька етапів. На початковому етапі розвитку в період Античності була обґрунтована роль законів в суспільстві. На наступному етапі в період Відродження та Нового часу ідея верховенства права набула якісно нового значення в межах раннього лібералізму. Наприкінці XIX – початку XX ст. верховенство права почало розглядатися в якості невід'ємного елемента англо-саксонської правової традиції, в той час як тотожня ідея правової держави була обґрунтована в романо-германській правовій традиції. На сучасному етапі розвиток ідеї верховенства права, зокрема в Україні, здійснюється зусиллями вітчизняних дослідників з різних галузей суспільствознавства. Об'єктами дослідження виступають як теоретичні аспекти принципу верховенства права, так й питання практичної реалізації верховенства права в умовах політичної демократизації перехідних суспільств.

2. Демократизація політичних систем є тривалим, багатоаспектним і варіативним процесом. Багатоаспектність даного процесу проявляється в необхідності трансформації всіх структурних елементів політичної системи, що припускає не тільки побудову нових демократичних інститутів, але і зміну економічних, соціальних та політико-культурних основ суспільства. Наявність таких структурних умов створює основу для формування нових «правил гри», які передбачають не тільки політичні домовленості, але і вибудовування правового поля. В рамках даного правового поля повинні здійснюватися подальші демократичні трансформації. Інституціалізація верховенства права в цьому відношенні виступає ключовим критерієм ефективності демократизації, індикатором її завершення. Таким чином, процеси інституціалізації верховенства права вимагають наявності попередніх структурних умов. Оцінка даних умов в конкретних політичних системах дозволяє визначити темпи і рівні інституціалізації верховенства права.

3. Структурними елементами політичної системи виступають її підсистеми. До основних підсистем політичної системи, що забезпечують її функціонування, відносяться: нормативно-регулятивна, інституційна, функціональна, комунікативна та ідеологічна. В умовах демократизації всі зазначені підсистеми зазнають певних трансформацій. Однак темп даних трансформацій для підсистем в рамках різних політичних систем неоднаковий. В результаті перехідні політичні системи в структурному відношенні становлять собою гібридні утворення – «напівдемократії». Відповідно до режимного критерію виділяються два основні типи політичних систем з незавершеною демократизацією: «квазідемократія» і «керована демократія». Обидва типи політичних систем мають як структурні відмінності, так і різні передумови інституціалізації верховенства права, що є підставою для проведення порівняльного аналізу політичних систем, які здійснюють демократизацію.

4. «Квазідемократія» є політичним режимом, в ході якого відбувається порушення (або викривлення) ліберально-демократичних принципів. В умовах неліберальної демократії, політичні еліти, які претендують на представлення думки народу, втручаються в сферу повноважень і прав інших елементів суспільства. В цьому випадку узурпація влади має як горизонтальний напрямок (привласнення повноважень інших її гілок), так і вертикальне (вторгнення в сферу повноважень регіональної та місцевої влади, а також приватного бізнесу та інших неурядових груп). Причини формування «квазідемократії» різноманітні, зокрема до них відносяться: певна структурованість політичної еліти, що склалася в суспільстві; економічні чинники; традиційна політична культура.

5. «Керована демократія» характеризується рядом ідентифікаційних рис. Ключовою характеристикою режиму «керованої демократії» є активне втручання політичної еліти в сферу здійснення правосуддя і маніпулювання судовою системою. В електоральних процесах існує своя специфіка, зокрема правляча еліта чинить за допомогою ЗМІ тиск на виборців. Суперечить демократичним принципам і укладення домовленостей між кандидатами на регіональних виборах і федеральним центром, при яких перемога кандидата на виборах залежить не стільки від результатів місцевого голосування, скільки від волевиявлення центральної влади. Істотним чинником функціонування «керованої демократії» виступає пропаганда, яка активно використовується в соціально-політичній системі.

6. Процес демократичного транзиту в Україні триває та ще далекий від свого завершення. Це свідчить про незавершеність процесів інституціалізації верховенства права. Певні структурні елементи політичної системи зазнали змін, що створюють передумови для впровадження принципів верховенства права в політичну практику: сприйняття демократичних цінностей масовою свідомістю; орієнтація на автономні форми політичної участі та реалізацію політичних прав; становлення дієздатної політичної опозиції; орієнтація на розвиток парламентарних традицій тощо. Однак подальша інституціалізація верховенства права вимагає подолання дисбалансів у системі розподілу влад, підвищення захисту соціально-економічних прав людини, зниження рівня корупції в політичній системі взагалі.

7. Інституціалізація верховенства права в Росії знаходиться на початковому етапі. На рівні певних структурних компонентів політичної системи Росії мають місце передумови для поступової інституціалізації верховенства права, зокрема забезпечення соціально-економічних прав людини стало ефективнішим; відбулася стабілізація інституційної підсистеми політичного управління тощо. Проте проблемними залишаються функціональна та комунікативна підсистеми політичної системи, що знаходить прояв у обмеженні політичних прав людини та активних форм політичної участі; залежності ЗМІ; відсутності реальної політичної опозиції тощо.

8. Як у «квазідемократіях», так і в умовах «керованої демократії», процеси інституціалізації верховенства права далекі від свого завершення, однак мають ряд загальних і особливих рис. До загальних рис належить наявність структурно-функціональних дисбалансів, які перешкоджають інституціалізації верховенства права та демократизації політичних систем. Відмінність полягає в тому, що рівень

інституціоналізації демократії як передумова ефективного впровадження принципу верховенства права в політичну практику є вищим в політичних системах з квазідемократичними режимами. У той же час дані системи нестабільні і слабкоконсолідовані, їх нестійкість корелюється з електоральними циклами. У «керованих демократіях» процеси демократизації охоплюють лише вузькі аспекти сфери політичних відносин, що свідчить про нижчий рівень інституціоналізації демократії в порівнянні з квазідемократичними режимами. Рівень стійкості «керованих демократій» достатньо високий, проте політичні передумови для інституціоналізації верховенства залишаються недостатніми.

Список опублікованих праць за темою дисертації:

1. Каневский И. А. Идея верховенства права в учении Шарля Луи Монтескье: история и современность [Текст] / И. А. Каневский // Науковий вісник. Одеський національний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. – 2013. – № 16(195). – С. 202-218.
2. Каневский И. А. Генезис государства и права в политико-правовом учении Джона Локка [Текст] / И. А. Каневский // Політологічний вісник. Зб-к наук.праць. – К. : ВАДЕКС, 2013. – Вип. 71. – С. 312-325.
3. Каневский И. А. Анализ политико-правовых проблем управляемой демократии [Текст] / И. А. Каневский // Вісник СевНТУ. Серія «Політологія». – Вип. 145. – Севастополь, 2013. – С. 86-90.
4. Каневский И. А. Феномен квазидемократии в контексте парадигмы постмодерна [Текст] / И. А. Каневский // Політологічний вісник. Зб-к наук.праць. – К. : ВАДЕКС, 2014. – Вип. 72. – С. 338-350.
5. Каневский И.А. Проблема соблюдения прав и свобод человека в условиях демократического транзита // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. - Тамбов: Грамота, 2014. - № 11. - Ч. 2. - С. 84-88.
6. Каневський І. О. Ідея верховенства права та особливості її втілення в політичну практику перехідних суспільств / І. О. Каневський [Електронний ресурс] // Всеукраїнська науково-практична Інтернет-конференція «Гуманітарний всесвіт: люди, ідеї, події», Львів, 2014. – Режим доступу : <http://ubgd.lviv.ua/moodle/mod/folder/view.php?id=8329>
7. Каневський І. О. Особливості демократичного транзиту в країнах пострадянського простору // Актуальні питання зовнішньої політики України. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. 13 грудня 2013 року. – Одеса, 2013. – С. 175-178.

АНОТАЦІЯ

Каневський І. О. Інституціоналізація верховенства права в умовах демократизації політичних систем: структурний аспект. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.02 – політичні інститути та процеси. – Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Одеса, 2014.

У дисертації виявлено структурний аспект інституціалізації верховенства права в умовах демократизації політичних систем. Визначено ступінь інституціалізації верховенства права як критерію ефективності демократизації політичних систем.

Розкрито політико-інституційний контекст верховенства права, в межах якого інституціалізація верховенства права виступає процесом впровадження основних демократических норм, настанов, моделей політичної поведінки. Визначено, що процес інституціалізації верховенства права в умовах демократизації знаходить прояв у різноманітних аспектах функціонування політичної системи, що зумовлені трансформацією її структурних елементів, та віддзеркалюється у якісних характеристиках основних підсистем політичної системи. З'ясовано, що інституціалізація принципу верховенства права в політичній практиці є ключовим критерієм ефективності демократизації політичної системи. Уточнено показники інституціалізації верховенства права в політичних системах, що демократизуються. Визначено спільні та особливі риси процесу інституціалізації верховенства права в політичних системах в залежності від їх режимних характеристик.

Ключові слова: інституціоналізація, право, демократизація, верховенство права, демократичний транзит, «квазідемократія», «керована демократія», політична система, політичний процес, правова держава, структура політичної системи.

АННОТАЦІЯ

Каневский И. А. Институциализация верховенства права в условиях демократизации политических систем: структурный аспект. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата политических наук по специальности 23.00.02 – политические институты и процессы. – Государственное учреждение «Южноукраинский национальный педагогический университет имени К. Д. Ушинского», Одесса, 2014.

В диссертации выявлен структурный аспект институциализации верховенства права в условиях демократизации политических систем. Определена степень институциализации верховенства права как критерия эффективности демократизации политических систем.

Раскрывается политико-институциональный контекст верховенства права, в пределах которого институциализация верховенства права выступает процессом внедрения основных демократических норм, установок, моделей политического поведения, с помощью которых обеспечивается: функционирование правового социального государства, приоритет права над политикой, защита основных прав и свобод человека и гражданина.

Определено, что процесс институализации верховенства права в условиях демократизации находит проявление в различных аспектах функционирования политической системы, которые обусловлены трансформацией ее структурных элементов, и отражаются в качественных характеристиках основных подсистем политической системы: нормативно-регулятивной, институциональной, функциональной, коммуникативной и идеологической.

Установлено, что институализация принципа верховенства права в политической практике является ключевым критерием эффективности демократизации политической системы. Препятствием на пути демократизации политической системы и институализации верховенства права выступает наличие структурно-функциональных дисбалансов, которые сопровождаются неэффективностью структурных элементов политической системы и их неодинаковой динамикой развития.

Обозначены показатели институализации верховенства права в демократизирующихся политических системах, к которым относятся: обеспечение социальных, экономических и политических прав человека; баланс ветвей власти, в том числе самостоятельность и независимость судебной власти; наличие многопартийности и политической оппозиции; дееспособность гражданского общества; свобода СМИ; преобладание активистских и автономных установок в политической культуре и политического участия соответственно.

Установлены общие и особенные черты процесса институализации верховенства права в политических системах в зависимости от их режимных характеристик. Общей чертой режимов «квазидемократии» и «управляемой демократии» является незавершенность процесса институализации верховенства права, в то время как основные различия кроются в институциональной, функциональной, коммуникативной и идеологической подсистемах.

Определена степень структурных трансформаций политической системы Украины с учетом внедрения принципа верховенства права в политическую практику. Институциональная, функциональная и идеологическая подсистемы политической системы Украины соответствуют необходимым демократическим требованиям, однако дальнейшая институализация верховенства права требует устранения структурных дисбалансов между ними и повышения эффективности нормативно-регулятивной и коммуникативной подсистем политической системы Украины.

Усовершенствован методологический инструментарий изучения процессов институализации верховенства права в демократизирующихся политических системах. Установлено, что структурно-функциональный анализ позволяет выявлять структурные характеристики процесса институализации верховенства права и источники структурно-функциональных дисбалансов, которые препятствуют демократизации политических систем.

Получили дальнейшее развитие представления о демократии, демократических транзитах, верховенстве права, в том числе критериях оценки степени демократизации политических систем переходного типа.

Получило дальнейшее обоснования утверждение, что процесс демократического транзита в Украине продолжается и далек от своего завершения. Это свидетельствует о незавершенности процессов институционализации верховенства права. Определенные структурные элементы политической системы уже претерпели существенные изменения, что создает почву для внедрения принципов верховенства права в политическую практику: восприятие демократических ценностей массовым сознанием; ориентация на автономные формы политического участия и реализацию политических прав; становление дисспособной политической оппозиции; ориентация на развитие парламентарных традиций и т. д. Однако, дальнейшая институционализация верховенства права требует преодоления дисбалансов в системе разделения власти, снижения уровня коррупции в политическом пространстве и т. п.

Ключевые слова: институционализация, право, демократизация, верховенство права, демократический транзит, «квазидемократия», «управляемая демократия», политическая система, политический процесс, правовое государство, структура политической системы.

SUMMARY

Kanevskiy I. A. Institutionalization of the rule of law in the context of political system democratization: structural aspect. – Manuscript.

Thesis is submitted for the Candidate's Degree in Political Science, specialty 23.00.02 – political institutions and processes. – Southern Ukraine National Pedagogical Ushinskiy University, Odessa, 2014.

The thesis develops the structural aspect of the rule of law in the context of political system democratization. The level of institutionalization of the rule of law as the efficiency criterion of political system democratization is determined.

The political and institutional context of the rule of law is revealed, where institutionalization of the rule of law refers to the process of the embedding essential democratic norms, directives, patterns of political behaviour. It is determined that the process of institutionalization of the rule of law in the context of democratization develops in different aspects of political system functioning, which are caused by transformation of its elements and affect qualitative features of the principal subsystems of the political system. It is exposed that institutionalization of the rule of law in political practice is the crucial efficiency criterion in the political system democratization. The indicators of the institutionalization of the rule of law in the democratized political systems are emphasized. The common and peculiar features of the institutionalization of the rule of law in political systems are defined depending on their regime type.

Key words: institutionalization, right, democratization, the rule of law, democratic transition, quasidemocracy, managed democracy, political system, political process, state of law, the structure of political system.

